

ТАҚРИЗИ

муқарризи расмӣ ба рисолаи Каримова Мастона Дилбаровна дар мавзӯи «Ташаккул ва инкишофи лексикаи лаҳча дар шароити дузабонӣ» (дар асоси маводи лексикаи лаҳҷаи тоҷикони ноҳияи Лахш) ки барои дарёфти дараҷаи номзади илми филология аз рӯи ихтисоси 10.02.22 – Забонҳои халқҳои кишварҳои хориҷи Аврупо, Осиё, Африқо, сокинони бумии (аборигенҳо) Америка ва Австралия (забони тоҷикӣ) пешниҳод шудааст.

Дар тӯли таърихи зиёда аз ҳазорсолаи худ забони тоҷикӣ бидуни шакл бетағйир намонда, дар ҷараёни рушду такомулаш ба тағйироти фонетикиву луғавӣ дучор шудааст. Аксари бештари тағйироти эволюсионии дар забон рухдиҳанда аввалан дар лаҳҷаву ғӯйишҳо рух дода, баъдан ба забони адабӣ ворид мешаванд. Ҳам дар таркиби луғвии забони тоҷикӣ ва ҳам лаҳҷаҳои он таъсири тамосҳои ҳамсоғӣ, махсусан забонҳои туркӣ хеле назаррас аст.

Омӯзиш ва тадқиқи шеваҳои забони тоҷикӣ ба сифати як бахши алоҳидаи забоншиносии тоҷик аз солҳои 50-уми асри гузашта мавриди тавачҷӯҳи ҷиддии муҳаққиқон қарор гирифта, дар ин самт таҳқиқотҳои муҳиму муассире анҷом дода шудаанд. Аз ҷумла, паҳлӯҳои гуногуни шеваҳои ҷанубии забони тоҷикӣ аз тарафи донишмандони хориҷӣ ва ватанӣ, монанди В.С.Росторгуева, Р.Л.Неменова, Ю.И.Богорад, В.Яблонская, Ш. Исмоилов, Ғ.Ҷӯраев, С. Хоркашев, О. Маҳмаҷонов ва дигарон ба риштаи таҳқиқ кашида шудаанд. Муҳаққиқон Р. Л. Неменова, Ю. И. Богорад, А.З. Розенфелд ба омӯзиши шеваҳои ҷанубии забони тоҷикӣ, аз ҷумла лаҳҷаҳои Даштиҷум, Қаротегину Дарвоз тавачҷӯҳи бештар зоҳир карда, натиҷаҳои муассири илмӣ ба даст овардаанд. Оид ба лаҳҷаи мавриди назар дар пажӯҳиши донишмандон Ғ. Ҷӯраев, М. Маҳмудов ва Б. Бердиев ишораҳо шуда, баъзе вожаҳои он таҳлилу баррасӣ шудаанд.

Вале тазаккур бояд дод, ки таҳқиқи мукамал ва қиёсии лаҳҷаҳои мавриди назар то ҳол анҷом наёфтаву ханӯз бисёр паҳлӯҳои воҳидҳои забонӣ, аз ҷумла тадқиқоти этимологӣ, нақши онҳо дар нутқи шевагӣ,

проблемаҳои дузабонӣ дар ташаккули таркиби луғавии лаҳча ва дигар чанбаҳои ин масъала ба таври муфассал таҳқиқ нашудаанд ва ниёз ба пажӯҳиши амиқу муфассали илмӣ доранд, ки рисолаи Каримова Мастона Дилбаровна дар мавзӯи «Ташаккул ва инкишофи лексикаи лаҳча дар шароити дузабонӣ» дар ин чода метавонад, ки пажӯҳиши арзандае бошад.

Таҳқиқоти Каримова Мастона дар асоси маводи фаровони деҳаҳои ноҳияи Лахш, ки тақрибан 20 ададро ташкил додаанд, фароҳам омада, сарчашма ва маводи таҳқиқ ба шумор мераванд. Муҳаққиқ бо истифода аз усулҳои тасвирӣ, муқоисавӣ, омӯрӣ, контекстологӣ маводи мазкурро таҳлилу таҳқиқ намуда, хулосаҳои илман асоснок баровардааст.

Бояд зикр намуд, ки мавзӯи рисолаи муҳаққиқ дар шевашиносии тоҷик нав аст ва бори нахуст мавриди таҳқиқи муфассал қарор гирифтааст. Тавре ки худи муаллиф иброз медорад, оид ба лаҳчаи ноҳияи Лахш дар осори муҳаққиқон В.С. Росторгуева, Ғ. Ҷӯраев маълумотҳои умумӣ бӯя назар мерасанд. Зимни таҳқиқоти ғӯйишҳои Қаротегин А.З Розенфельд оид ба баъзе махсусиятҳои шеваи мавриди назар изҳори ақида кардааст, ҳамчунин дар китоби «Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ» (Неменова Р.Л., Ғ. Ҷӯраев, 1979,1980), «Фарҳанги ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» (Маҳмудов М., Ҷӯраев Ғ., Бердиев Б. 2014), «Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ» (Муруватов Ҷ.) оид ба лаҳчаи ноҳияи Лахш баъзе маълумоти умумӣ ба назар мерасанд, илова бар ин луғатҳои ин лаҳча таҳлилу баррасӣ шудаанд.

Дар рисолаи мавриди назар таркиби луғавии лаҳчаи ноҳияи Лахш, сарчашмаҳои ташаккул ва инкишофи таркиби луғавии он, муносибатҳои забонии мардуми тоҷику қирғиз, дараи қорбурди вожаҳои иқтибосӣ, мубодилаи вожаҳои қирғизиву тоҷикӣ дар ғӯйиши ин мардум таҳлилу таҳқиқ шудааст.

Соҳти рисола ва усули пажӯҳиши муҳаққиқ барои ҳаллу фасли масъалаҳои дар пеши худ гузоштаи муаллиф мусоидат мекунад. Рисола

дар ҳаҷми 171 саҳифаи чопи компютерӣ таълиф шуда, аз муқаддима, 3 боб, хулоса, ихтисораҳо ва феҳристи адабиёт иборат аст.

Дар муқаддима ҳадаф ва вазифаҳои тадқиқот, бозёфти илмӣ ва аҳамияти актуалии рисола зикр, дараҷаи омӯзиши мавзӯ баён шудааст. Инчунин назари муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ ҷиҳати мавзӯи мазкур баррасӣ гардида, роҷеъ ба ақидаҳои онҳо муҳаққиқ фикру андешаҳои ибраз доштааст.

Боби аввал «Масъалаи дузабонӣ дар ҷомеаи бисёрзабонӣ» номгузорӣ шуда, аз 3 зерфасл таркиб ёфтааст. Дар ин боб соҳибрисола ба масъалаи омӯзиши мавзӯ дахл карда, таъкид кардааст, ки муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ оид ба паҳлӯҳои гуногуни дузабонӣ ва бисёрзабонӣ, омилҳо ва оқибатҳои он, монанди К. Х. Холназаров, Ф. Зикриёев, М. Норматов, В.А. Аврорин, А.А. Абдуллаев ва дигарон ибрази назар кардаанд.

Масъалаи билингвизм ва бисёрзабониро муҳаққиқ, дар навбати аввал, ба мушкилоти ҷаҳонишавии тамаддунҳо ва баъдан ба тамосҳои илмиву фарҳангӣ ва иқтисодиву иҷтимоӣ ва ҳамсоягӣ вобаста медонад.

Ба андешаи муаллифи рисола муҳити хонаводагӣ аз пуриқтидор будани забони модарӣ вобаста аст, зеро иқтидори ҳамаи забонҳои дунё як хел нест, забонҳои муқтадир ба забонҳои хурду камнерӯ таъсири бештар мерасонанд. Инро падидаҳо дар мавриди истифода қарор додани истилоҳот ва вожаҳои марбути соҳаҳои гуногуни ҳаёт- истилоҳоти ҷашну маросимҳо, вожаҳои ифодакунандаи номҳои ҳешутаборӣ, кишоварзӣ, ҳайвонот, тиббӣ, боғдорӣ, ҷангал, роҳсозӣ, ономастика, касбу кор, анвои хӯроқӣ, гулу гиёҳ ва дарахтон, ҳодисаҳои табиӣ ва ғайра мушоҳида қардан мумкин аст.

Дар ин боб нуқтаи назари донишмандон оид ба ҷанбаҳои асосии дузабонӣ таҳлил шуда, тарафдори 4 ҷанба будани худро ибраз дошта, қайд кардааст, ки ҷанбаҳои ливистӣ, иҷтимоӣ, психологӣ ва педагогӣ дар ин самт муҳим мебошанд. Махсусан дар маводи ҷамъоваришудаи

муаллифи рисола ин падида ро дар мисоли лаҳҷаи Лахш (вожаҳои аслии тоҷикиву қирғизӣ (туркӣ) ба ҳубӣ мушоҳида кардан мумкин аст.

Дар ҳамин боб масъалаи таърихи сокиншавии қабилҳои қирғиз дар ноҳияи Лахш ва муносибатҳои байниҳамдигарии сокинони ин ноҳия баррасӣ шуда, қайд гаштааст, ки тоҷикон -сокинони деҳаи Муксуи Лахш дар асрҳои гузашта, тақрибан солҳои 50-ум аз Шерози Самарқанд ҳичрат кардаанд. Мутаассифона муаллиф қадом асрро аниқ нақардааст.

Муаллиф оид ба этимологияи вожаи «қирғиз» муфассал истода, дар асоси пажӯҳишҳои олимони С.А. Яхтонов, В.В. Радлов, Мухамет Мурод, Ю.А. Зуев, Д. Аймуратов, С.М. Абрамзон, Г.Ф. Миллер, В.В.Бартолд, Н. А. Кисляков ва дигарон таърихи сокиншавии мардуми қирғизро ба риштаи таҳқиқ қашида, ба ақидаи Н.А. Кисляков розӣ будани худро («қирғизҳо дар Қаротегин аз қадим зиндагӣ мекунанд») баён доштааст. Мутаассифона, дар ин боб шарҳу баёни домандори дур аз мавзӯи баҳс ба назар мерасад.

Дар фасли «Муносибатҳои забони мардуми тоҷику қирғизҳои ноҳияи Лахш» муаллиф ба мавқеи вожаҳои иқтибосӣ дар ташаккули таркиби луғавии забон изҳори ақида намуда, мавқеи лаҳҷаҳоро дар ин самт хеле муҳим мешуморад. Ин гурӯҳи калимаҳо дар лаҳҷаи ноҳияи Лахш низ хеле зиёд буда, доираи истемол ва вожасозиашон густурда аст. Соҳибрисола низ дар ин маврид назари худро иброз дошта, оид ба роҳҳои воридшавии вожаҳои мазкур маълумот додааст. Тавре ки муаллифи рисола мушоҳида кардааст, аксари вожаҳои иқтибосӣ ҳангоми ворид шудан ба лаҳҷаи мазкур ба тағйироти овозиву маъноӣ дучор шудаанд.

Ин гурӯҳи вожаҳоро муаллиф ба вожаҳои марбути соҳаҳои ҳарбӣ, номи асбуб анҷоми рӯзгор, хӯрокворӣ, аъзои инсон, машғулияти вазифа, вожаҳои ҳешутаборӣ а номи ашхос ҷудо карда, бо мисолҳои зиёд пешниҳод намудааст.

Оид ба тағйиротҳои фонетикии забонҳои тоҷикиву қирғизӣ изҳори ақида, дар забони қирғизӣ вучуд надоштани ҳамсадоҳои **ғ,ҷ,қ,х**, ва **й** ва му-

таносибан бо ҳамсадоҳои **г,ч,к,х** ва садоноки **и** ифода кардани онҳо зикр шудааст.

Боби дуюми рисола «Ташаккули таркиби луғавии лаҳҷаи Лахш» аз 2 фасл ва 8 зерфасл таркиб ёфта, ба фарқиятҳои овозии калимаҳои умумихалқӣ, инкишофи таърихии луғавии лаҳҷа, тафовути калимаҳо аз рӯйи маънобахшида шудааст. Ба маъноҳои зиёд истифода шудани вожаҳои қирғизӣ дар мисоли калимаи «қош» хеле саҳеҳ шарҳ дода шудааст. Қош – 1. Ба маънои чуфтқунии замин (қош мерам); 2. Абру – (қошо-т-а бло къ); 3. Нидо – (гӯспандо-ра қош бьгу); 4. Ордрезӣ дар осиеб – (қоши осиеб-а бькаш мун).

Муҳаққиқ барои пурра ва мукамал фаро гирифтани ва мушаххас баррасӣ намудани мавзӯ дар ин боб кӯшидааст, ки вожаҳои лаҳҷаи мазкурро аз лиҳози ифодаи маъно гурӯҳбандӣ намуда, ҳар кадоми онро ба таври алоҳида ба риштаи таҳқиқ бикашад. Ҳамин тавр, дар боби дуюми рисола калимаҳои ифодакунандаи номи ашӯҳои рӯзгор, маводи сохтмонӣ, либосу ашӯҳои ороишӣ, номи узвҳои бадан, вожаҳои ифодакунандаи маънои хешутаборӣ, хӯрокворӣ, гиёҳҳо, кишоварзӣ, маориф ва илм, тиб, ҷирмҳои осмонӣ, номҳо (топонимия), ҳайвонот, ҳодисаҳои табиат ва ғ. мавриди таҳқиқ қарор гирифта, паҳлӯҳои гуногуни онҳо, аз ҷумла доираи истемол, алоқамандии онҳо бо забони адабӣ ва лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ, этимологияи бархе аз онҳо, доираи истемоли вожаҳои алоҳида вобаста ба мансубияти онҳо ба ҳиссаҳои нутқ ва ғ. ташреҳ шудааст.

Дар рисола калимаҳои хоси лаҳҷаи ноҳияи Лахш зикр шудаанд, монанди вожаҳои овчула (муқимӣ), хобала (хайр, набошад), табина (мегӯям), папъш (навӣ чӯроб), йуғбарман (одами якрав), тига (гурда – тига – ш дард дора) ва ғайра.

Номи паррандаву хазандаҳо, ҳайвонот, бемориҳову гиёҳҳо аз мавҷуд будани онҳо дар ин ё он минтақа гувоҳӣ медиҳанд, онҳо метавонанд, ки ба забони адабӣ ворид гашта, таркиби луғавии забон ва махсусан системаи истилоҳоти соҳавии онро ғанӣ гардонанд. Аз маводи дар рисола

чамъовришуда бармеояд, ки дар лаҳҷаи мазкур миқдори чунин вожаҳо хеле зиёд буда, бархе аз онҳо ба забони адабии имрӯзаи тоҷик ворид шуда метавонанд, ба хусус номи гиёҳҳо ва парандаю хазандаҳо, узвҳои бадан, монанди **савзған (акка), қалдърғач//досак (фароштурук), калар (клламуш), говък//конуз (гамбусак), къткътот (худ-худ) , сийаалав (испурч), ашқазан (меъда), чинч (ожанг, чин), фък (фук),кекиртак (сурхной) ва ғайра.**

Дар идомаи ҳамин боб мавқеи калимаҳои иқтибосии арабӣ ва туркӣ дар ташаккули таркиби луғавии лаҳҷаи Лахш баррасӣ шудааст. Таъкид карда шудааст, ки ҳам дар талаффузи тоҷикӣ ва ҳам қирғизӣ онҳо ба тағйироти овозӣ дучор шуда, ба савтиёти забонҳои истифодабаранда мувофиқат қунонида шудаанд. Масалан, дар забони қирғизӣ –адолат – адилет, муаллим-мугаллдим,охир –акыр, қудрат-худрет, сафол-сапал ва дар забони тоҷикӣ –муҳочир –мочир,ҳоло –олӣ, фаҳм –фам ва ғ.

Ба ҳамин усул калимаҳои иқтибосии туркӣ-қирғизӣ ва русиву аврупоӣ таҳлил шуда, давраи воридшавии вожаҳои русиву аврупоӣ ба лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ, аз ҷумла лаҳҷаи мавриди назар нишон дода шудааст. Таъкид карда шудааст, ки топонимҳои русӣ дар ин самт хеле зиёд буданд ва имрӯз бо номҳои қадимии худ табдил шуда истодаанд. Вожаҳои русиву байналмиллӣ дар бахшҳои кишоварзӣ, ашёи рӯзгор, либос ва ғайра дидан мумкин аст.

Дар боби сеюми рисола «Баррасии гурӯҳҳои мавзӯии таркиби луғавии лаҳҷаи Лахш», ки 7 фаслро дар бар мегирад, масъалаҳои хусусиятҳо ва мавқеи вожаҳои лаҳҷавӣ аз лиҳози ифодаи мавзӯӣ таҳқиқ шуда, муаллиф онҳоро ба гурӯҳҳои вожаҳои ифодакунандаи урфу одат (расмҳошън//салтошън; часоул-баковул, часавул; фотийаттӯй//патаатой); номи гиёҳҳо (алмурут,мурут (нок),нашпота, қоқонгелос, ангури бедуна, ғурък, дъснихол; намудҳои себ-молойимсев,севбиҳӣ; анвои зардолу-сағерахърак, шириндуна: анвои олу –олича, қошқаргелос, олъчайи сърхак; анвои шафтолу - шафтолии пашмак, шафтолии личак: анвои тут- сьфедтут, хастут: анвои

чормағз-кълела, курак: анвои санчид- чъгида, чъгидаи къхй: анвои анор – анори съфеддуна, анори търъш.

Ин гурӯҳи вожаҳо аз ҷиҳати сохт низ таҳлил шуда, ба вожаҳои сода (каҳ алаф; сохта –шура, шурак, туршак; муракаб –себарга, ширинка, дъруштка; ибораистилоҳот –пудинайибоғӣ, токии морак ва ғайра таксим карда шудаанд.

Дар охири ин боб баъзе гиёҳҳо аз ҷиҳати шакл ва хусусиятҳои шифобахшӣ ва макони рӯйиданаш шарҳу тавзеҳ шудаанд.

Дар фаслҳои минбаъда мавзӯҳои вожаҳои ифодагари асбобҳои рӯзгор, вожаҳои ифодакунандаи номи зевароти занон ва либосҳо, хӯроквории аз орд тайёршаванда, номи ҳайвонот ва мафҳумҳои бо он алоқаманд таҳлилу таҳқиқ шуда, хусусиятҳои лингвистии онҳо оварда шудааст.

Дар хулоса тамоми натиҷагирҳои муаллиф ва мазмуну мундариҷаи рисола ба таври илмӣ ва мухтасар баён гаштаанд. Дар маҷмӯъ, хулосаи диссертатсия натиҷаи тадқиқоти М.Д. Каримоваро таҷассум мекунад. Дар феҳристи адабиёт номгӯи адабиёти илмӣ, луғатҳо ва маъхазҳо оварда шудааст.

Рисола бо забони суфта ва равони илмӣ таълиф гардида, матолиби мавриди назар хеле мушаххас ва дақиқ баён шудааст.

Дар охир, аз зикри дигар комёбиву муваффақиятҳои муаллифи рисола хуздорӣ карда, баъзе аз норасоҳои дар рисола ҷойдоштаро қайд мекунем:

1. Дар рисола хатоҳои имлоӣ ва техникӣ ба назар мерасанд: сах.8, 9,41, 62,66,77,79,80,82,103.
2. Ҷиҳатҳои фарқкунандаи таркиби овозии лаҳҷаи мазкур хеле кам ва номурааттаб баррасӣ шудааст.
3. Ҳарфҳои аз алифбои тоҷикӣ хориҷшуда дар матни рисола истифода шудаанд: Лукницкий, Абышкаев (сах.7), пальто (сах. 87).
4. Мувофиқат накардани шахсу шумора дар рисола хеле зиёд ба назар мерасад (сах. 16, 25,40, 42, 56, 60,61,67,76,82,86, 88,117).

5. Чумлаҳои усулбан ва мантиқан ғалат дида мешаванд (саҳ. 8, 43,47, 61,62,63,67, 73,76,78,105,117). Масалан, Рӯйхати деҳаҳои ихтисоршуда (с. 152), .
6. Номи навъҳои картошкаҳо дар рисола ба тари ғалат оварда шудааст: ... аз чумла навъҳои тоҷикистон, сурхоб, рашт, рушнона, пикасо, кардинал ва ғайра(саҳ.67).
7. Чихати тасдиқи фикр иқтибосҳо дар якчанд маврид бо забони русӣ оварда шудаанд: саҳ. 4, 62,21.
8. Дар рӯйхати адабиёт низ камбудихо ба назар мерасад, риоя нашудани тартиби алифбо дар рақамҳои 25, 27, 90,105.
9. Дар аксари маврид шарҳу тавзеҳи муфассал ва аз мавзӯӣ дур ба назар мерасанд (саҳ. 15,97).
10. Муқоисаи вожаҳои лаҳҷаи ноҳияи Лахш бо вожаҳои ҳамчавор ниҳоят кам дида мешавад.
11. Дар мавриди баррасии калимаҳои иқтибосии лаҳҷаи мазкур соҳибрисола калимаҳои арабии «табақ» - ро ба гурӯҳи калимаҳои туркӣ-ӯзбекӣ мансуб донистааст. Ҳамчунин калимаи қъсир (нозоянда), ки ба назари муаллифи рисола ӯзбекӣ аст, ба андешаи мо аз калимаи арабии қасир (нуқсондор) ба лаҳҷаи мазкур гузаштааст.

Эродҳои зикршуда, ки ислоҳшавандаанд, дастовардҳои илмии муҳаққиқро намекоҳонанд, зеро рисолаи Каримова М.Д. як тадқиқоти ба анҷомрасидаи пурарзиш аст. Натиҷагирӣҳои илмӣ ва пешниҳоди тавсияҳои судманди муҳаққиқ дар роҳи омӯзиши минбаъдаи бахшҳои лексикаи лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ, мавқеи падидаи дузабонӣ дар ташаккул ва инкишофи лаҳҷаҳо, аз чумла лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ мусоидат хоҳад кард. Ба назари мо, агар маводи ҷамъкардаи муаллиф дар шакли фарҳанги калимаву ибораҳо ба таърифи расад, барои мутахассисон ва донишҷӯёни бахши филология дастури пурарзише хоҳад шуд.

Фишурдаи рисола мухтавои онро дар бар гирифта, нуктаҳои асосии назариву амалии муаллиф дар мақолаҳои нашршудааш таҷассум ёфтаанд.

Хулоса, баъд аз мутолиа ва таҳлили рисолаи Каримова Мастона Дилбаровна дар мавзӯи «Ташаккул ва инкишофи лексикаи лаҳча дар шароити дузабонӣ» (дар асоси маводи лексикаи лаҳчаи тоҷикони ноҳияи Лахш) банда ба сифати муқарризи расмӣ ибраз медорам, ки рисолаи мазкур сазовори дараҷаи номзади илми филология аз рӯи ихтисоси 10.02.22 – Забонҳои халқҳои мамлакатҳои хориҷи Европа, Осиё, Африка, бумиёни Америка ва Австралия (забони тоҷикӣ) мебошад.

Дотсенти кафедраи забони тоҷикии
ДДТТ ба номи Абӯалӣ ибни Сино,
номзади илми филология аз рӯи
ихтисоси 10.02.22 – Забонҳои халқҳои
мамлакатҳои хориҷи Европа, Осиё
Африка, бумиёни Америка ва Австралия
(забони тоҷикӣ)

Юсупов А.И.

